

आठहजार क्षेत्रका लोकगीतमा अर्थालङ्कार

डम्बर बहादुर पुन¹**Figure of Speech in the Folk Songs of Athahajar Region****Dambar Bahadur Pun¹**¹Assistant Professor, Tribhuvan University, Mahendra Multiple Campus, Nepalgunj¹Corresponding Author: dambarpun06@gmail.com

Article History: Received: April 12, 2022 Revised: May 10, 2022 Published: June 4, 2022

लेखसार

सल्यान आठहजार क्षेत्रका बाह्रमासे, पर्व, संस्कार, देवस्तुति र मौसमी गरी पाँच प्रकारका लोकगीतहरू प्रचलित छन् । यी लोकगीतमा अर्थालङ्कारको खोजी गर्नु नै यस शोध लेखको मूल उद्देश्य हो । यी लोकगीतमा अर्थालङ्कारको खोजीका लागि सर्वप्रथम लोकगीतको सङ्कलन गर्ने कार्य गरिएको छ । यसका लागि सम्बन्धित क्षेत्रमा गई लोकगीतको सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलन गरिएका लोकगीतहरूबाट उद्देश्यमूलक नमूना छनौट विधिको उपयोग गरी १५ ओटा लोकगीतमा अलङ्कार खोज्ने काम यसमा गरिएको छ । अर्थालङ्कार पहिचान गरिएका लोकगीतको विश्लेषणका लागि निगमनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । यस शोध लेखमा उपमा, रूपक, दृष्टान्त, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ति, स्वभावोक्ति, स्मृति, विभावना, विशेषोक्ति, असङ्गति, प्रौढोक्ति, अर्थापत्ति, विकल्प, समाधि र भाविकच्छवि अलङ्कारको अध्ययन गरिएको छ । यी अलङ्कारका सम्बन्धमा पूर्वीय आचार्यहरूले दिएका परिभाषाहरूलाई समेत संलग्न राखेर विश्लेषण गरिएको छ । अर्थालङ्कारले सुशोभित यी लोकगीतहरूमा काव्यात्मकता, खोज्ने काम समेत यसमा गरिएको छ । मूलतः यी लोकगीतमा रहेका मूल विषयहरू समाज, धर्म, संस्कृति, प्रकृति, नारी, प्रेम, विरह, जनविश्वासजस्ता विषयवस्तुको समावेश भएको पाइन्छ । यस लेखमा भने समाज र प्रेम विषयका गीतको मात्र खोजी गरिएको छ । यस क्षेत्रका लोकगीतमा खास गरेर श्रृङ्गार, करुण, वीर, भयानक, शान्त रसको प्रयोग भएको भए तापनि यसमा शान्त रस र करुण रसका गीतको मात्र चर्चा गरिएको छ । यी लोकगीतमा मुख्य रूपमा खसानी उपभाषिका र केही मात्रामा पर्वती उपभाषिकाका शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । संरचनाका हिसावले लोकगीतहरू ११ देखि २५ अक्षरसम्मका पाइन्छन्

शब्दकुञ्जी : दृष्टान्त, अतिशयोक्ति, स्मृति, प्रौढोक्ति, विभावना**Abstract**

There are five types of folk songs popular in Salyan Athahajar area namely Bahramase, Parva, Sanskar, Devastuti and Mausumi. The main purpose of this research article is to search for the figure of speech or figurative meanings in these folk songs. In order to search for the symbolic meaning in these folk songs, the collection of folk songs has been done first. For this, folk songs from the respective areas have been collected. Using purposeful sample selection method from the collected folk songs, the task of searching for ornaments in 15 folk songs has been done. The deductive method has been used for the analysis of folk songs that have been identified with meaning. In this research article, similes, metaphors, similes, metaphors, exaggerations, idioms, memories, sentiments, idioms, dissonances, idioms, meanings, alternatives, samadhi and prepositional phrases have been studied. The definitions given by the Eastern Acharyas regarding these ornaments have also been analyzed. In these folk songs embellished with meaning, the work of searching for poetics has also been done in it. Basically, the main topics in these folk songs include society, religion, culture, nature, women, love, differences, and public faith. In this article, only songs about society and love have been

searched. In the folk songs of this region, Shringar, Karuna, Veer, Horrible, Shant Rasa are used, but only songs of Shant Rasa and Karuna Rasa are discussed in it. These folk songs mainly use words from the Khasani dialect and to some extent from the Parbati dialect. In terms of structure, these folk songs range from 11 to 25 syllables.

Keywords: parable, exaggeration, memory, maturity, imagination

विषय प्रवेश

सल्यान आठहजार क्षेत्रमा लोकसाहित्यका विविध विधाहरू पाइन्छ। लोकसाहित्यका विधाहरूमध्ये लोकगीत पनि एक महत्त्वपूर्ण विधा हो। यस क्षेत्रमा लोकगीतहरू प्रशस्त मात्रामा पाउन सकिन्छ। यी लोकगीतहरूको लोकगीत सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन गरिएको पाइन्छ। तर पूर्वीय साहित्य सिद्धान्तमा केन्द्रित भई हालसम्म अध्ययन हुन सकेको छैन। यस अध्ययनमा पूर्वीय साहित्यशास्त्र अर्थालङ्कार सिद्धान्तमा केन्द्रित भई यहाँका लोकगीतको विश्लेषण गरिएको छ।

समस्या र उद्देश्य

यस क्षेत्रका लोकगीतको अध्ययन स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रमा डम्बर बहादुर पुनले दक्षिणपूर्वी सल्यानका नेपाली लोकगीतको अध्ययन २०५८ शीर्षकमा अध्ययन गरेको देखिन्छ। यस अध्ययनले समग्र सल्यान आठहजार क्षेत्रलाई समेट्न सकेको छैन। यसैगरी डम्बर बहादुर पुनले नेपाल सङ्गीत तथा नाट्य प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा गरिने लघु अनुसन्धान अन्तर्गत राप्ती हाठहजार क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली लोकगीतको अध्ययन २०७३ शीर्षकमा अध्ययन गरेको देखिन्छ। यस अध्ययनले लोकगीत सिद्धान्तलाई केन्द्रमा राखेर यहाँका लोकगीतको अध्ययन गरेको पाइन्छ। यी दुवै अध्ययनले पूर्वीय साहित्यशास्त्रलाई आधार मानेर अध्ययन गरेको पाइँदैन। त्यसैले सल्यान आठहजार क्षेत्रका लोकगीतमा अर्थालङ्कारको अध्ययन हुन नसक्नु नै यसको मूल समस्या हो। यसैमा केन्द्रित भई यस क्षेत्रका लोकगीतको अध्ययन गर्नु नै यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ।

अध्ययन विधि

सल्यान आठहजार क्षेत्रका लोकगीतको सङ्कलन गर्न क्षेत्रीय कार्य र पुस्तकालय कार्यलाई उपयोग गरिएको छ। यस क्षेत्रका गाउँगाउँ वस्तीवस्तीमा गई लोकगीतको सङ्कलन कार्य गरिएको छ। सम्बन्धित क्षेत्रमा गई ४० वटा लोकगीत सङ्कलन गरिएको छ। अन्य ४३ वटा लोकगीत भने यस अगाडि अध्ययनका क्रममा सङ्कलन गरिएका शोधपत्र तथा लघु शोधपत्रबाट उपयोग गरिएको छ। यसरी सङ्कलन गरिएका लोकगीतमा अर्थालङ्कार खोज्नका लागि ती ८३ वटा लोकगीतहरूमध्ये उद्देश्यमूलक नमूना छनोट विधिको उपयोग गरी १५ वटा लोकगीत छनोट गरी त्यसमा अर्थालङ्कार खोज्ने काम यस अध्ययनमा गरिएको छ। छनोट गरिएका यी लोकगीतको भावपक्षको अध्ययन गरी अर्थालङ्कारको विश्लेषण गर्न निगमनात्मक सैद्धान्तिक विधिको उपयोग गरिएको छ।

लोकगीतमा अर्थालङ्कार

अलङ्कारको अर्थ गहना वा आभूषण हो। काव्यलाई शब्दार्थ रूपी गहना वा आभूषणले सिंगार्ने, सुशोभित पार्ने, सजाउने वा उजिल्याउने काम अलङ्कारले गर्दछन्। काव्यको शोभा बढाउन शब्दगत चमत्कार भएमा शब्दालङ्कार र अर्थगत चमत्कार भएका अर्थालङ्कार हुन्छ। अर्थालङ्कारमा अर्थगत सौन्दर्यको समृद्धिका लागि अनेक उक्ति वैचित्र्यको अथवा चमत्कारजनक उक्तिको प्रयोग गरिएको हुन्छ। यस प्रकारका अलङ्कारहरू अर्थमा आश्रित हुने गर्दछन्। अर्थालङ्कारका दृष्टिले सल्यान आठहजार क्षेत्रका लोकगीतहरू सुशोभित भएको पाइन्छ। यी लोकगीतमा भएका अलङ्कारहरूको चर्चा निम्नानुसार गरिन्छ।

उपमा अलङ्कार

उपमेय र उपमान बीचको सादृश्य सम्बन्ध भएको अलङ्कारलाई उपमा अलङ्कार भनिन्छ । यसमा कुनै दुई पदार्थहरूका बीच सामीप्यताका आधारमा समानतालाई दाजिएको हुन्छ । उपमा अलङ्कारमा कुनै दुई पदार्थका बीचको सादृश्यलाई प्राथमिकता दिएको हुन्छ । यसमा उपमेय र उपमानमा समानता हुन आवश्यक मानिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि यी दुई पदार्थहरू कहिल्यै पनि पूर्णतः समान सादृश्यका नहुने भएकाले आंशिक समान सादृश्य भए पनि दुवैका बीचमा आकर्षक र चमत्कारपूर्ण सादृश्य चाहिँ हुनै पर्दछ । जसका कारण काव्य अभिव्यक्तिमा सादृश्य सम्बन्ध देखिन पुग्दछ । यस अलङ्कारमा उपमेय, उपमान, वाचक र धर्मको पूर्ण प्रयोग वा आंशिक प्रयोग भएको हुन्छ । ऋग्वेदकालदेखि नै वेद, वेदाङ्क, निरुक्तमा यस अलङ्कारको उल्लेख भए तापनि यस अलङ्कारको पहिलो परिभाषा आचार्य भरतले गरेका हुन् । उनले आफ्नो नाट्यशास्त्रमा गुण र आकृतिका आधारमा दुई पदार्थ बीचको सादृश्य कथनलाई उपमा अलङ्कार भनेका छन् (ई.१९८३,पृ.६०)। यस क्षेत्रका लोकगीतमा भएका उपमा अलङ्कारको नमूना यस प्रकार छ

माथि हेर्दा कालो लेक कैलाश तल त बरिलै रै छ मधुवन
वर्ष दिनको तीजमा बाबा लिन नआउँदा असारे भरी भैँ रुन्छ मेरो मन

यस लोक गीतमा वर्ष दिनको तीज पर्वमा बाबा लिन नआउँदा छोरीको मन उपमेय, असारको भरी उपमान, वाचक शब्द भैँ र धर्म रोएको बयान पाइन्छ । त्यसैले यस गीतमा उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

रूपक अलङ्कार

उपमेय र उपमानको बीचमा अभेद्य आरोप गरिएमा रूपक अलङ्कार हुन्छ । रूपकको अर्थ आरोप गर्नु भन्ने हुन्छ । आरोपको अर्थ एउटा पदार्थसँग अर्को पदार्थको अभेद्य सम्बन्ध देखाउनु हो । सर्वप्रथम आचार्य भरतबाट केही क्लिष्ट ढंगले यसको परिभाषा गरिएको भए तापनि यसको स्पष्ट परिभाषा भामहले नै गरेका छन् । उनले गुण साम्यका आधारमा उपमेयमा उपमानको अभेद्य आरोप नै रूपक अलङ्कार हो भनेका छन् (ई.१९३८,पृ.१०)। त्यसपछि रुद्रट, दण्डी, उद्भट, वामन, कुन्तक आदि आचार्यहरूले यस अलङ्कारको परिभाषा गर्दै आएको पाइन्छ । यस क्षेत्रका लोकगीतमा यस प्रकारको अलङ्कार प्रयोग भएको बाह्रमासे लोकगीतको उदाहरण यस्तो छ

बगायो मलाई पिरती खोलाले
तारिदेउ मलाई हितैको मायाले

यस लोकगीतमा प्रेमलाई खोलामा रूपारोपित गरी पिरती खोलाले बगाएको र त्यसबाट उतार्नका लागि माझीको रूपमा आत्मिक प्रेमलाई रूपारोपित गरी अनुरोध गरिएको पाइन्छ । यसरी यस गीतमा रूप अलङ्कारको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

दृष्टान्त अलङ्कार

समान गुण नभए पनि अधिल्लो वाक्य वा वस्तुमा भनिएको कुरालाई पछिल्लो वाक्य वा वस्तुमा छायाँ-प्रतिछायाँ वा विम्बप्रतिविम्ब पारेर पुष्ट्याई गरिएमा दृष्टान्त अलङ्कार हुन्छ । दृष्टान्त अलङ्कारका लागि एउटा उपमेय वाक्य र अर्को उपमान वाक्य गरी दुई निरपेक्ष वाक्यको आवश्यकता पर्दछ । सामान्यतया यस अलङ्कारमा एउटा वाक्यको पुष्टिका लागि अर्को वाक्यको प्रयोग गरिएको हुन्छ । पहिलो वाक्य उपमेय र दोस्रो वाक्य उपमान वाक्यको रूपमा रहेको हुन्छ । यस अलङ्कारको चर्चा गर्ने पहिलो आचार्य उद्भट हुन् । उनले भैँ जस्तै आदि वाचक शब्दरहित इष्ट अर्थको विशेष किसिमले विम्बप्रतिविम्ब भाव हुनुलाई काव्य दृष्टान्त अलङ्कारको नाम दिएका छन् (ई.१९२८,पृ.९१)। यसपछि भम्मटले यस अलङ्कारको व्यवस्थित तरिकाले परिभाषा गरेका छन् । सल्यान आठहजार क्षेत्रका लोकगीतमा पाइने दृष्टान्त अलङ्कार भएको तीजगीतको टुक्रा यस प्रकार छ ।

काँकरी टिपेर भान्सेमा राखिथो, छाडिनन् सासुले सिन्की पकाउन ।
छोरा पनि थिए छोरी पनि थिए, छाडेनन् स्वामीले छोटी फकाउन ॥

यस तीजगीतमा भान्सामा काँकरी लगायतका तरकारीहरू प्रशस्त भए तापनि सासूले सिन्की (गुन्द्रुक) पकाउन नछाडेको चर्चा गर्दै अर्कोपङक्तिमा छोरा छोरी हुँदा हुँदै पनि स्वामीले तरुनी फकाउन नछाडेको कुराको पुष्टि गरिएको छ। यहाँ पहिलो वाक्यको विम्बप्रतिविम्ब दोस्रो वाक्यमा पर्न गएको देखिन्छ। यसमा दृष्टान्त अलङ्कारको सुन्दर प्रयोग भएको पाइन्छ।

उत्प्रेक्षा अलङ्कार

प्रस्तुत कुरामा अप्रस्तुत कुराको कल्पना गरिएमा उत्प्रेक्षा अलङ्कार हुन्छ। यसमा सम्भावनात्मक तर्क उठाएर प्रस्तुतमा अप्रस्तुतको सम्भावना देखाइन्छ। उत्प्रेक्षा शब्दको अर्थ उत्कृष्ट रूपबाट वा बलपूर्वक हेर्नु भन्ने हुन्छ। मूलतः प्रस्तुत वस्तुमा अप्रस्तुत वस्तुको सम्भावना वा आशंका व्यक्त गर्नु नै उत्प्रेक्षा अलङ्कार हो। यस अलङ्कारमा कवि कल्पनायुक्त उपमानको आवश्यकता पर्दछ।

भामहले पहिलो पटक यस अलङ्कारको चर्चा गर्दै सादृश्य देखाउने मनशाय नभए पनि हल्का उपमा रहेको र उपमेयमा वास्तविक रूपमा नभएको गुण क्रियाको योगद्वारा गरिएको अतिशयित कथन नै उत्प्रेक्षा हो भनेका छन् (ई.१९३८,पृ.२८)। उत्प्रेक्षा अलङ्कार प्रयोग गरिएको यस क्षेत्रको बाह्रमासे लामसरी लोकगीतको नमूना यसप्रकार छ।

मधुबिनी दमारैमा सिमले र घोकी
आज साइत मधुमेलो म आउनाले हो कि

यस लोकगीतमा आज प्रियसीको अनुहारमा मलिनता आउनाको कारण आफ्नो उपस्थितिले भएको हुन सक्ने आशंका प्रेमीले गरेको छ। त्यसैले यसमा उत्प्रेक्षा अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ।

अतिशयोक्ति अलङ्कार

लोकमान्यता भन्दा अलि टाढा भई अत्याधिक बढाई चढाई गरेर भन्नु नै अतिशयोक्ति हो। प्राचीन मान्यताका आधारमा लोकसीमाको उलङ्घन गर्नुलाई नै अतिशयोक्ति मानिएकाले यसको क्षेत्र अत्यन्त व्यापक देखिन्छ। विषयीद्वारा विषयको नियन्त्रण अथवा उपमानद्वारा उपमेयको अध्यवसान नै यस अलङ्कारको मूल पहिचान हो। अतिशयोक्ति अलङ्कारको पहिलो चर्चा भामहले गरेका हुन्। उनले कारणवस लोकमा हुन नसक्ने विषयको बोध गराइने अलङ्कार अतिशयोक्ति हो भनेका छन् (ई.१९३८,पृ.५०४)। यस क्षेत्रको कृष्णचरित्र लोकगीतमा पाइने अतिशयोक्ति अलङ्कारको उदाहरण यस्तो छ।

हे सिडै चिरी कलम रगतैको मोसिनी छालैको कागतुमा लेखीमा लैजाऊ
लेखीमा लैजाउ बाला लेखीमा लैजाऊ भानिजलाई निम्तो हो लेखीमा लैजाऊ

यस लोकगीतमा लोकमा हुन नसक्ने जनावरको सिडको कलम, रगतको मसी र छालाको कागजमा चिठी लेखेको कुराको बयान अलौकिक वा अत्याधिक बढाइचढाई गरिएकाले यसमा अतिशयोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको छ।

स्वभावोक्ति अलङ्कार

स्वभावसम्बन्धी उक्ति नै स्वभावोक्ति हो। कुनै पनि वस्तुको स्वभावको वर्णनमा त्यस वस्तुका सूक्ष्म रूपहरूको सौन्दर्यपूर्ण वर्णन गरिँदा स्वभावोक्ति अलङ्कार हुन्छ। यसमा कुनै पनि पदार्थको द्रव्य, गुण, जाति, क्रिया आदिको यथार्थ वर्णन चमत्कारपूर्ण रूपमा गरिएको हुन्छ। रुद्रटले कुनै पनि पदार्थको जाति, गुण, क्रिया, स्वरूप, चेष्टाको सादृश्य वर्णन गर्नु एवम् शिशु, मुग्ध युवती, कातर पशुपक्षी आदिका स्वभावको यथार्थ वर्णन चमत्कारपूर्ण रूपमा गर्नु नै स्वभावोक्ति अलङ्कार हो भनेका छन् (ई.१९८९,पृ.१९२)। यसकारण कुनै वस्तुको स्वभावको चमत्कारपूर्ण यथार्थ अवस्था उद्घाटन गर्नु नै स्वभावोक्ति अलङ्कार हो। यसमा प्रचलित तीज गीतमा स्वभावोक्ति अलङ्कारको प्रयोग गरिएको गीतको टुक्रा यसप्रकार छ :

परेवाको घुर्की सुनी बिहानै उठौला
बिहानै उठेर दैलो पोतौला

खरी मेरी सासूको सर पुगौला ॥

यस गीतमा बुहारी परेवाको घुर्की सुन्नासाथ बिहानै उठेको, त्यसपछि दैलोको लिपपोत गरेको अनि आफ्नी खरी (कडा स्वभाव भएकी) सासूको सर (भनेको मान्ने आज्ञाकारी) पुगेको चमत्कारपूर्ण यथार्थ बयान गरिएको पाइन्छ। यसरी यस गीतमा स्वभावोक्ति अलङ्कार प्रकट भएको छ।

स्मृति/स्मरण अलङ्कार

स्मृति वा स्मरणको अर्थ सम्झना गर्नु हो। कुनै वस्तुलाई देखेर त्यस्तै समान वस्तुको सम्झना गर्नुलाई स्मृति वा स्मरण अलङ्कार भनिन्छ। यमसा प्रत्यक्ष रूपमा देखिएको वा अनुभव गरिएको वस्तुबाट त्यस्तै देखिने अप्रत्यक्ष वस्तुको स्मरण हुने गर्दछ। रुद्रटले कुनै वस्तु विशेषलाई देखेर त्यसकै समान अनुभूत वस्तुको स्मरण गर्नुलाई स्मरण अलङ्कार मानेका छन् (ई.१९८९, पृ. ३०१)। यसरी सादृश्यजन्य स्मृतिलाई स्मरणको संज्ञा दिँदै यस अलङ्कारमा कुनै वस्तु देखेर त्यस्तै वस्तुको सम्झना गर्ने गरिन्छ। स्मृति अलङ्कारको प्रयोग भएको यस क्षेत्रको तीजगीतको नमूना यस्तो छ :

पारि वन ऐँसेलु पाक्यो, न्याउली चरीले खान लाग्यो !

चौरैमा विदा देऊ माइतीराजा, सरकारे प्याउले जोवान जान लाग्यो !!

यस गीतमा एउटा जवान छोरीले वनमा ऐँसेलु पाकेर न्याउली चरीले खान थालेको देख्दा आफ्नो जवानी बढी सकेकाले छिट्टै विवाह गरिदिनु पर्ने कुराको स्मरण गर्न पुगेकी छ। पाकेको ऐँसेलु न्याउली चरीले खान पाए पनि पाकेको जवानीले दुलाह नपाएकाले प्याउले जोवान जान लागेको दुःख यसमा व्यक्त गरिएको पाइन्छ। यसकारण छिट्टै विवाह गरिदिन आमाबुवासँग अनुरोध गरिएको बयान यसमा पाइन्छ। यसबाट स्मृति अलङ्कार प्रयोग भएको स्पष्ट देखिन्छ।

विभावना अलङ्कार

कारण बिना नै कुनै कार्य सम्पन्न भएमा विभावना अलङ्कार हुन्छ। यो विशेष प्रकारको भावना भएकाले विभावना भनिएको हो। हुनत कुनै कारण बिनाको कार्य असम्भव नै देखिन्छ। तर पनि प्रतिभावान व्यक्तिद्वारा सिर्जना गरिएका काव्यहरूमा यस प्रकारको अलङ्कार पाइन्छ। भामहले कारण स्वरूप क्रियाको निषेधमा त्यसको क्रमको कल्पनालाई विभावना अलङ्कारको संज्ञा दिएका छन् (ई.१९३८, पृ. ६६)। यसपछिका आचार्यहरू कुन्तक, मम्मट, जयदेवले समेत यस अलङ्कारको चर्चा गरेको पाइन्छ। यस अलङ्कारका बारेमा यी आचार्यहरूको खासै मतमतान्तर पाइँदैन। विभावना अलङ्कारको प्रयोग गरिएको यस क्षेत्रको लोकगीतको टुक्रा यस प्रकार छ :

माथि लेक कैलाशमा लालबर्की फिँजेको !

रुवैन भनेको दिन सिरानी भिजेको !!

यस गीतमा रुने कुनै कारण नै भएको दिनमा पनि आँसुले सिरानी (तकिया) भिजेको बयान पाइन्छ। यसरी यस गीतमा विभावना अलङ्कारको प्रयोग भएको देखिन्छ।

विशेषोक्ति अलङ्कार

असाधारण उक्ति वा विशेष प्रकारको भनाइलाई विशेषोक्ति भनिन्छ। कारण भएर पनि कार्यको अभाव देखिनुलाई विशेषोक्ति अलङ्कार भनिन्छ। यस अलङ्कारमा कारणहरू प्रशस्त भएर पनि कार्यको उत्पत्ति भएको हुँदैन। आचार्य मम्मटले अखण्ड कारणहरू रहँदा रहँदै पनि कार्यको अभाव देखिनुलाई विशेषोक्ति अलङ्कार मानेका छन् (ई.१९८०, पृ. ५३३)। वस्तुको प्रकृति अनुसार कुनै कारण भएपछि कार्य हुनु पर्नेमा कार्य सम्पादन भएको नपाइनु नै विशेषोक्ति हो। विशेषोक्ति अलङ्कारको प्रयोग गरिएको यस क्षेत्रको लोकगीत यस प्रकार छ :

मेरी माँया काँ गाथ्यौ यतिन्जेल !
खोजे मैले परानले भेटुन्जेल !!
खोलाखाली पलायो न्युरो !
पलायन ममाथि मन तिम्रो !!

यस गीतमा प्रेमीले प्रेमिकालाई अधिक मन पराएको छ । उसको खोजी जताततै धाउँछ । प्राणले थकेदासम्म उसको खोजीमा हुन्छ । प्रेमिकाले भने उसलाई पटकै मन पराउँदैन । उसमाथि प्रेमिकाको मन पटकै पलाउन सकेको छैन । यसकारण यसमा विशेषोक्ति अलङ्कार प्रकट भएको पाइन्छ ।

असङ्गति अलङ्कार

सङ्गतिको अभावलाई असङ्गति भनिन्छ । कार्य र कारणको बीचमा सङ्गति नभएको अलङ्कारलाई असङ्गति अलङ्कार भनिन्छ । यसमा स्वाभाविक सम्बन्ध परित्याग भई विरोधी जस्तो सम्बन्ध देखिएको हुन्छ । आचार्य रुद्रले एकै समयमा कार्य र कारणको भिन्न भिन्नै स्थिति देखा परेमा असङ्गति अलङ्कार हुन्छ भनेका छन् (ई.१९८९,पृ.३२२)। यसपछि मम्मट, अप्पयदीक्षित लगायतका आचार्यहरूले यस अलङ्कारको चर्चा गरेको देखिन्छ । यस क्षेत्रका लोकगीतमा पाइने असङ्गति अलङ्कारको नमूना यस्तो छ ।

केटा- धुमधामसँग तिम्रो त व्य हुन्छ
सोचिनौं नि मेरो हाल के हुन्छ

केटी- बाध्य भए उईपछि लाग्नलाई
न भगायौं न सक्यौं माग्नलाई

यस गीतमा प्रेमी प्रेमिका बीच अत्यन्त आत्मीय प्रेम हुँदाहुँदै पनि केटा मान्छेले भगाउने वा मागी विवाह गर्ने हिम्मत नगर्दा प्रेमिकाको अरुसँग विवाह हुने पक्का भएको छ । यसमा प्रेमी प्रेमिका बीचको आत्मीय प्रेम कारण भएर पनि उनीहरूको विवाह कार्य हुन नसकेकाले यहाँ असङ्गति अलङ्कार प्रयोग भएको पाइन्छ ।

प्रौढोक्ति अलङ्कार

असम्भव जस्तो लाग्ने कुनै कार्य वीर पुरुषद्वारा सम्भव तुल्याएमा प्रौढोक्ति अलङ्कार हुन्छ । सामान्यतया कुनै कार्य सम्पन्न गर्न सामान्य हिसावले पूर्ण असम्भव नै देखिन्छ । यस्तो असम्भव कार्यलाई पनि कुनै न कुनै कारण बनाएर सम्भव तुल्याउने काम प्रौढोक्ति अलङ्कारमा गरिन्छ । आचार्य जयदेवले आफ्नो चन्द्रलोक नामक ग्रन्थमा जुन कार्य असमर्थ छ त्यसलाई समर्थ रूपमा वर्णन गर्नु नै प्रौढोक्ति अलङ्कार भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् (ई.१९९५,पृ.११३)। यस अलङ्कारका बारेमा अप्पयदीक्षित र जगननाथले पनि प्रकाश पार्ने काम गरेका छन् । प्रौढोक्ति अलङ्कार भएको यस क्षेत्रको लोकगीतको उदाहरण यस प्रकार छ :

जाउन जाऊ भानिज यौ नखिनीको दुधै लेउन
नखिनीको दुधैमा नभई स्मानजगिया रनै लाग्यो
एकुमा हामरा गरुढ मीत दोसर हामरा कोई न कोई
कालीनाग नथिइमा लियै हेर मामा दरिसन

यस कृष्ण चरित्र गीतमा कंशले कृष्णलाई मार्नका लागि नागको दूध नभई स्मानजग्गे रोकिएकाले नागको दूध लिन पठाएको देखिन्छ । कृष्ण नागको दूध लिन जाँदा नागले कृष्णलाई शरीर बेरेर मार्न थालेको हुन्छ । यसै समयमा कृष्णले आफ्नो गरुढ मीतलाई बोलाउँछन् । गरुढले नागको शक्ति कमजोर गरिदिन्छ । यसै मौकामा कृष्णले नागलाई आफ्नो नियन्त्रणमा लिई

कंशको दरबारमा लगेर नागको दूध होइन कि नाग नै बुझाइदिन्छन् । यहाँ सामान्यतया नागको दूध ल्याउने असम्भव कार्यलाई पनि कृष्णले सम्भव तुल्याएकाले प्रौढोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

अर्थापत्ति अलङ्कार

अर्थसम्बन्धी कुराको आपत्ति गर्नुलाई अर्थापत्ति भनिन्छ । यसमा एउटा पदार्थको वर्णनबाट अर्को पदार्थको स्वतः सिद्ध भएको हुन्छ । यस अलङ्कारमा एउटा कुराको सामान्य वर्णन गरिएको हुन्छ र त्यसले विशिष्ट प्रकृतिको अर्थ प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । आचार्य भोजले प्रत्यक्ष आदि प्रमाणद्वारा भन्न खोजिएको अर्थ उत्पन्न भई अन्यायको बोध भएमा अर्थापत्ति अलङ्कार हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् (ई.१९६७,पृ.३९२)। यसपछिका जयदेव, विश्वनाथ, जगन्नाथ आदि आचार्यहरूले यस अलङ्कारको विशेष चर्चा गरेका छन् । यस क्षेत्रका लोकगीतमा पाइने अर्थापत्ति अलङ्कारको नमूना यस प्रकार छ :

चिप्ले बाटो सरकारैको भीरवाटो जुम्लीको
जुन पानीलाई पिउँला भन्थे उई पानी धुम्लिगो
घुगती घुरकिन लाग्यो दिनैको दोबरी
पिउने मन भे पिउन पानी सुम्लो छ पोखरी

यस गीतको सामान्य वर्णनमा एक युवकले अर्को युवतीलाई पानी पिउन मन लागेको भए पनि पानी धुमिलिएको आशंका व्यक्त गरेको पाइन्छ । युवतीले पानी सड्लो नै भएकाले निर्धक्क पिउन सकिने कुरा व्यक्त गरेको देखिन्छ । यस गीतको व्यञ्जना अर्थमा हेर्ने हो भने युवकले युवतीको कुमारित्वमाथि प्रश्न गरेको र युवतीले आफ्नो कौमार्थ सुरक्षित भएको कुरा व्यक्त गरेको पाइन्छ । यसरी सामान्य पानी अर्थको वर्णनबाट विशेष जवानी अर्थको सिद्ध भएकाले यसमा अर्थापत्ति अलङ्कार प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

विकल्प अलङ्कार

विकल्पको अर्थ दुई वा दुईभन्दा बढी वस्तुमा एकको छनोट भन्ने हो । यसमा समान बल भएका दुई विरोधी पदार्थहरूका बीचमा एकै समय, एकै ठाउँमा विरोध देखा परेको कुरा वर्णन गरिएको हुन्छ । जयदेवले यस अलङ्कारको लक्षण बताउँदै स्पष्ट रूपमा समान बल भएका दुई पदार्थहरूलाई एकै चोटि चमत्कारपूर्ण ढंगबाट वर्णन गरिएमा विकल्प अलङ्कार हुन्छ भनेका छन् (ई.१९९५,पृ.१०१)। आचार्य विश्वनाथले पनि जयदेवकै परिभाषालाई समर्थन गरेका छन् । यस अलङ्कारमा दुई शक्तिशाली पदार्थहरू एकै साथ देखा परेर वैकल्पिक रूपमा वर्णन गरिएको हुन्छ । यस क्षेत्रका लोकगीतमा देखा परेको विकल्प अलङ्कारको उदाहरण यस प्रकार छ :

यसै ऋण उसै ऋण बूढो भैसी किन
जेठी गाउँ माइली नाच कान्छी अघि हिन

यस लोकगीतमा ऋणले चुर्लुम्म डुबेको व्यक्तिले निराश नभई हाँसी खेली बाँच्नु पर्ने धारणा राखेको पाइन्छ । यसका लागि उसले भैसी किनेर दूध, दही, घिउ भात खाने कुरा व्यक्त गरेको छ । यसका साथै आफ्ना तीन श्रीमतीहरूमध्ये जेठीले गीत गाउने, माहिली नाच्ने र कान्छी भने आफूसँगै हिँड्ने कुरा व्यक्त गरेको पाइन्छ । यहाँ तीन श्रीमतीहरू समान बल भएका मनोरञ्जनका लागि वैकल्पिक नाच, गाउन, हिँड्न आएको बयानबाट विकल्प अलङ्कारको प्रयोग भएको प्रष्ट हुन्छ ।

भाविक अलङ्कार

भाविकको अर्थ स्वाभाविक वा प्राकृतिक भन्ने बुझिन्छ । विगत र आगतका घटना क्रमलाई प्रत्यक्ष रूपमा स्वाभाविक वर्णन गरिएमा भाविक अलङ्कार हुन्छ । यस अलङ्कारमा भूतकालका र भाविष्यकालका घटनाहरूलाई वर्तमानकालमा भई प्रत्यक्ष वर्णन गरिएको हुन्छ । आचार्य भामहले भूत र भविष्यका कुरा प्रत्यक्ष भई अनुभूति हुनुलाई भाविक अलङ्कारको संज्ञा दिएका छन् (ई.१९३८,पृ.२४)। यसपछिका आचार्यहरू उद्भट, मम्मट, विश्वनाथ आदिले यस अलङ्कारको चर्चा गरेको पाइन्छ ।

सर्जकले भूत र भविष्यत्कालको घटनाको प्रत्यक्ष वर्णन गर्दा भाविक अलङ्कार हुन्छ । भाविक अलङ्कारको प्रयोग भएका यस क्षेत्रका लोकगीतका टुक्राहरू यस प्रकार छन् :

ए मन्सुते अव
तल्लो ग्रामवाट
पात टिपीले भन्दा
पातै टिपी ल्यायो
फूलै टिपी ल्यायो
छियाँ टिपी ल्यायो
फलै टिपी ल्यायो

ह - ह - ह- ह- ह
ए बुडै मर्ने भयो
बालो मर्ने भयो
अबै मर्ने भयो
खबै मर्ने भयो

यस संस्कार गीतमा ब्रह्मले मानव सृष्टि गर्ने समयमा विभिन्न धातुबाट मानव बनाउँदा बोल्न चल्न सक्ने नभएको तर खरानी र कुखुराको मल मिसाएर बनाउँदा बोल्न चल्न सक्ने भएको बयान पाइन्छ । यसरी बनेको मानवलाई पृथ्वीमा गएर पात टिप्न लगाउँदा उसले पात, फूल, छियाँ, फल सबै टिपेर लिएकाले अवको मानव गर्भदेखि बालक, बृद्धो सबैको मृत्यु हुने कुराको बयान यसमा पाइन्छ । यसरी भूतकालमा ब्रह्मले सृष्टि गरेको मानवले गरेका क्रियाकलापका आधारमा भविष्यमा समेत गर्भदेखि बालक, युवा, बृद्ध सबैको मृत्यु हुने कुराको बयान यसमा गरिएकाले भाविक अलङ्कारको सुन्दर प्रयोग भएको पाइन्छ ।

भाविकच्छवि अलङ्कार

भाविले भैँ टाढा रहेको वस्तुलाई नजिकै रहेको जस्तो गरी वर्णन गरिएमा भाविकच्छवि अलङ्कार हुन्छ । आचार्य जयदेवले टाढा रहेको व्यक्ति वा वस्तुलाई नजिकै रहेको जस्तो गरी विषयवस्तुको चमत्कारपूर्ण वर्णन गरिएमा भाविकच्छवि अलङ्कार हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् (ई.१९९५,पृ.१०७)। धेरै टाढा रहेको विषयमा पनि प्रत्यक्ष भैँ वर्णन गर्नु यस अलङ्कारको पहिचान हो । यस अलङ्कारका वारेमा अन्य आचार्यहरूले चर्चा गरेका छैनन् । भाविकच्छवि अलङ्कारको प्रयोग गरिएको यस क्षेत्रको लोकगीत यस प्रकार छ :

आधा सगर भिलिमिली आधा सगर जुन
यतिखेर दुलइनीले कपाल कोरी हुन्
यतिखेर दुलइले गाजल पैरी हुन्
यतिखेर दुलइनीले सारी पैरी हुन्

यस रत्यौली गीतमा दुलाहको घरमा रत्यौली खेल्ने महिलाहरूले माइतीमा रहेको दुलहीको वर्णन गरिएको पाइन्छ । यसरी सम्बन्धित स्थलभन्दा टाढा रहेकी दुलहीको वर्णन गर्दा यसमा भाविकच्छवि अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

लोकगीतमा काव्यात्मकता

लोकगीत लोकसर्जकका सशक्त अभिव्यक्ति भएकाले यसमा काव्यात्मकता पाउन सकिन्छ । लोकगीतमा लोकजीवनका आँसु, हाँसो, सुखदुःख, प्रेम विरह, उत्साह, उमङ्ग, पीडा व्यथा, रागविराग आदिको अभिव्यक्ति पाइन्छ । त्यसैले यी गीतहरू विषयगत विविधता, अनेक रसको प्रयोग एवम् भाषाशैली र संरचनाका दृष्टिले अत्यन्त व्यवस्थित देखिन्छन् । काव्यात्मकताका यिनै विषयलाई केन्द्रमा राखी यस क्षेत्रका लोकगीतलाई यसरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

यस क्षेत्रका लोकगीतमा विषयगत विविधता पाइन्छ । यहाँको सामाजिक जनजीवन, धार्मिक, साँस्कृतिक अवस्था, प्रेमविरह, रागविराग आदि विषयवस्तुलाई यहाँका लोकगीतले मूल विषयवस्तु बनाएको पाइन्छ । यी लोकगीतले विभिन्न विषयवस्तुलाई समेटेको भए तापनि यस लेखमा सामाजिक विषयवस्तु भएका लोकगीतको मात्र व्याख्या गरिएको छ । सामाजिक विषयवस्तु भन्नाले सल्यान आठहजार क्षेत्रको समाजमा विद्यमान खेतीपाती, खानपिन, जीवनयापनका विषयवस्तु पर्दछन् । धान कुट्ने विषयवस्तुलाई आधार मानी तयार गरिएको यस क्षेत्रको लोकगीत यस प्रकार छ :

नाच हिउँपी नाच घुमीघुमी नाच
हाम्रो हिउँपी त भन्याली पो छ
पहिला मान हिउँपी धान लिन जा
धान लिया भा कुचो लिन जा
कुचो लिया भा ढिकी बढार
ढिकी बढयारा भा धान हाल
धान हाल्या भा हिउँपी अब कुट

यस गीतमा धान कुट्ने तरिकाका विषयमा निर्देश गरिए अनुसार क्रमशः कार्यहरू विन्यास हुँदै गएकाले यसमा यथासङ्ख्या अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसरी धान कुटेर चामल निकाल्नु सामाजिक विषयवस्तु भएको गीतको नमूना हो ।

यसैगरी माया प्रेमलाई पनि यहाँका लोकगीतले आफ्नो विषयवस्तु बनाएको पाइन्छ । प्रेमलाई विषयवस्तु बनाएको गीतको टुक्रा यस प्रकार छ :

उरी हिन्ने पुतलीको पानीमुनि छाँया
जस्तो साईलाई पानी तिर्खा उस्तै मलाई माया

यस गीतमा तिमीलाई पानीको तिर्खा लागे भैं मलाई मायाको प्यास लागेको छ भनी नायकले नायिकालाई आफ्नो प्रेमिक भाव प्रकट गरेकाले यसको विषयवस्तु प्रेम बनेको पाइन्छ । यस गीतमा उपमेय म, उपमान तिमी (साई), वाचक जस्तो र धर्म माया लाग्नु भएकाले उपमा अलङ्कार समेत पाइन्छ ।

रसका हिसावले यस क्षेत्रका लोकगीतमा श्रृङ्गार, करुण, भयानक, वीर, शान्त रस आदिको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस लेखमा भने शान्तरस र करुण रसका लोकगीतको मात्र चर्चा गरिन्छ । शान्त रस भनेको वैराग्य स्थायी भाव भएको रस हो । धर्म-कर्ममा लागेका व्यक्तिहरूले भजनकीर्तन गर्ने क्रममा आफ्ना भगवानप्रतिको भक्तिभाव प्रस्तुत गरिएको गीत यस्तो छ :

शङ्ख बजे घण्टा बजे मोरली बजाए
आज हाम्रो मनिदरैमा सिरी कृष्ण आए
आज हाम्रो मनिदरैमा फूलपाती जम्म
राख्ने गरे भगवान जिन्दगीसम्म

धर्म सम्बन्धी विषयको यथार्थ एवम् चमत्कारपूर्ण रूपमा स्वाभाविक वर्णन गरिएकाले स्वभावोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको देखिन्छ । यसैगरी करुण रसको स्थायी भाव करुणा उत्पन्न गर्ने लोकगीत पनि यहाँ भेटिन्छन् । आफ्नो प्यारो वस्तुको विनास र अप्रिय वस्तुको प्राप्तिबाट करुण रस उत्पन्न हुन्छ । आफ्नो श्रमिन्ले कतै धोका पो दिएको हो कि भन्ने आशंकाका विरह र वेदना प्रधान भएको करुण रसको प्रयोग भएको गीत यस प्रकार छ :

शिरमा लाउने शिरफुल कन्तुरमा राखिथेँ
उगारेर हेर्दा छैन बरिलै !

कि त दियौ राजाले मनकी प्यारीलाई

कि त फाल्यौ राजाले जुवा खेलेर !

यस गीतमा प्रस्तुत विषय कन्तुरमा राखिएको शिरफुल हराएको र यसबाट अप्रस्तुत विषय श्रमिान्ले मनकी प्यारीलाई दिएको वा जुवा खेलेर मासेको कल्पना गरिएकाले उत्प्रेक्षा अलङ्कार प्रयोग भएको देखिन्छ । शिरफुल हराएको विषयले श्रीमतीलाई विरह जागेकाले यसमा करुण रसको प्रयोग भएको स्पष्ट हुन्छ ।

यस क्षेत्रका लोकगीतमा नेपाली भाषाको खसानी उपभाषिका र पर्वती उपभाषिकाका शब्दहरू पर्याप्त मात्रामा प्रयोग भएको देखिन्छ । खास गरेर दुला, दुलाइनी, मोरली, रब्बे, कन्तुर, उगाने, कुचो (बढनी), चुगिलो (अमिलो), आली, स्वाउनु (सुहाउने) आदि स्थानीय भाषिकाको प्रयोग यहाँका गीतमा पाइन्छ । संरचनाका हिसावले यी लोकगीतहरू ११, १३, १६, १९, २१, २२, २५ अक्षरको संरचनामा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा रहेका गीतहरूमध्ये ३+२, ३+२, ३+३+३ लय र १९ अक्षरको संरचना भएको गीतको नमूना यस्तो छ :

आगनै भरि स्याउली लाग्यो बरको बरिलै छाँयाले
बरेको नदी तरेर आएँ आमाको बरिलै मायाले

स्वाभावोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको यस गीतको संरचना १९ अक्षरको रहेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधलेख सल्यान आठहजार क्षेत्रका लोकगीतमा अर्थालङ्कार विषयमा केन्द्रित रहेको छ । यस क्षेत्रमा प्रचलित ८३ ओटा लोकगीतबाट उद्देश्यमूलक नमूना छनोट विधिको उपयोग गरी १५ ओटा लोकगीतमा शब्दालङ्कार खोज्ने काम गरिएको छ । यहाँका लोकगीतमा मूलतः उपमा, रूपक, दृष्टान्त, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ति, स्वभावोक्ति, स्मृति, विभावना, विशेषोक्ति असङ्गति, प्रौढोक्ति, अर्थापत्ति, विकल्प, समाधि र भाविकच्छवि अर्थालङ्कारको उदाहरणसहित विश्लेषण गरिएको छ । यस प्रकारका अर्थालङ्कारको प्रयोगले यस क्षेत्रका लोकगीतलाई कलात्मक, रागात्मक, भावात्मक एवम् सौन्दर्यमूलक बनाएको पाइन्छ । यी लोकगीतमा मूलतः समाज, संस्कृति, धर्म, प्रेम, विरह, नारी जीवन, प्रकृति चित्रण, जनविश्वास जस्ता विषयवस्तु समेटिएको पाइन्छ । अलङ्कारका दृष्टिले सुशोभित यी लोकगीतहरूमा श्रृङ्गार, करुण, वीर, भयानक, शान्त रसको उपस्थिति पाइन्छ । यस क्षेत्रका लोकगीतमा स्थानीय भाषिकाको पर्याप्त प्रयोग भएको पाइन्छ । खास गरेर नेपाली भाषाको खसानी उपभाषिका र कम मात्रामा पर्वती भाषिकाको प्रभाव यी लोकगीतमा पाइन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

उद्भट, (ई. १९२८). काव्यालङ्कार सङ्ग्रह (द्वि. संस्क). पाण्डरडचा जावजी ।

जयदेव, (ई. १९९५). चन्द्रालोक. (व्या.श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी). चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

पुन, डम्बरबहादुर (२०५८). दक्षिणपूर्वी सल्यानका नेपाली लोकगीतको अध्ययन (अप्रकाशित शोधपत्र).नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रि.वि. ।

भरतमुनि (ई.१९८३). नाट्यशास्त्रम् (सम्पा. विद्याभूषण केदारनाथ). भारतीय विद्या प्रकाशन ।

भामह, (ई. १९३८). काव्यालङ्कार (द्वि. संस्क). चौखम्बा संस्कृति संस्थान ।

भोज, (ई. १९६७). सरस्वतीकण्ठाभरणम्. असम पब्लिसन बोर्ड ।

मम्मट, (ई. १९८०). काव्य प्रकाश.(व्या. आचार्य शिवराज कौण्डिल्यायन). मोतीलाल बनारसीदास ।

रुद्रट, (ई. १९८९). काव्यालङ्कार (पुनर्मुद्रन व्या. रामदेव शुक्ला).चौखम्बा वि भवन ।

Research Management Cell (RMC)
Mahendra Multiple Campus,
Nepalgunj
September, 2022